УДК [340.15:342.7-053.2](477)»1939/1945»
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2026-4-2

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Омарова Айсел Азад кизи,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старший викладач школи права та соціальних наук
Університету Бірмінгем Сіті, Велика Британія;
доцентка кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
a.a.omarova@nlu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-9162-0525

Мета *полягає у висвітленні становища дітей на території Української РСР у роки Другої світової війни й наданні його комплексної історико-правової оцінки, спираючись на результати аналізу трьох взаємопов'язаних явищ, як-от: фізичне знищення дітей нацистським окупаційним режимом, їх залучення до партизанського руху й регулярних військових формувань, зміна й втрата дитячої ідентичності внаслідок усиновлення, депортації та германізації.*

Методи. *При написанні статті стали в нагоді такі методи, як історико-правовий, формально-юридичний, системно-структурний і герменевтичний, а також аналіз і синтез. Саме вказані методи становлять методологічну основу дослідження. Так, при встановленні взаємозв'язку між воєнними обставинами, державною політикою і становищем дитини використано історико-правовий метод. Проаналізувати положення нормативних актів дав змогу формально-юридичний метод, а оцінити історичні практики крізь призму сучасних стандартів прав дитини без їх механічного поширення на відносини, що виникли до ухвалення Конвенції про права дитини 1989 р., – метод правової ретроспекції.*

Результати. *З'ясовано, що окремою категорією жертв нацистської політики винищення були діти. Встановлено, що вступ до партизанського загону упродовж Другої світової війни був способом фізичного виживання частини дітей, насамперед єврейських.*

Політика СРСР стосовно участі неповнолітніх у війні була суперечливою: з одного боку, перебування дітей на фронті формально було під забороною, з другого – пропагувався образ дитини, яка воює. Діти використовувалися як розвідники, зв'язківці і диверсанти, але рішення про їх залучення приймав безпосередньо військовий командир.

Констатовано, що можна вести мову про часткову інституціоналізацію військової служби хлопців віком 12–17 років.

Встановлено, що на той час існували дві моделі зміни ідентичності дитини. Так, за першої окремі елементи ідентичності усиновленої дитини за радянським законодавством зазнавали юридичних замін, а за іншої – первинна ідентичність дітей, депортованих і германізованих нацистським режимом, фактично знищувалася.

Висновки. *За результатами проведеного дослідження окресленого питання зроблено наступні висновки.*

Дитини за воєнних режимів не визнавалася самостійним носієм прав. Так, нацистська Німеччина (точніше нацисти), пропагуючи домінування однієї раси, докладала максимум зусиль до германізації дітей і перетворювала їх на об'єкт знищення, а радянська влада їх захист підпорядковувала воєнним потребам, поступово залучаючи до участі в бойових діях. При цьому в СРСР цілісного механізму убезпечення дітей не було сформовано.

З'ясування відмінних рис моделей ідентичності, а саме юридичної заміни й фактичного знищення ідентичності, дало змогу точніше оцінити різні за метою, способом і наслідками втручання в походження, сімейні зв'язки й культурну належність дитини.

Ключові слова: *права дитини, нацистська окупація, діти-солдати, партизанський рух, право на ідентичність.*

© Омарова А. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ISSN: 2307-8049 (Print)
ISSN: 2663-2799 (Online)

THE LEGAL STATUS OF CHILDREN IN THE UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND WORLD WAR

Omarova Aisel Azad kyzy
Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the School of Law and Social Sciences
Birmingham City University, United Kingdom,
Associate Professor at the Department of Theory of State and Law
Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine
a.a.omarova@nlu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-9162-0525

The aim *is to shed light on the situation of children in the Ukrainian SSR during the Second World War and to provide a comprehensive historical and legal assessment of it, based on an analysis of three interrelated phenomena, namely: the physical extermination of children by the Nazi occupation regime, their recruitment into the partisan movement and regular military formations, and the alteration and loss of children's identity as a result of adoption, deportation and Germanisation.*

Methods. *In writing this article, the following methods were employed: historical-legal, formal-legal, systemic-structural and hermeneutic, as well as analysis and synthesis. It is precisely these methods that form the methodological basis of the study. Thus, the historical-legal method was used to establish the interrelationship between wartime circumstances, state policy and the situation of the child. The formal-legal method enabled an analysis of the provisions of legislative acts, whilst the method of legal retrospection allowed for an assessment of historical practices through the prism of contemporary standards of children's rights, without mechanically applying them to relationships that arose prior to the adoption of the 1989 Convention on the Rights of the Child.*

Results. *It has been established that children constituted a distinct category of victims of the Nazi policy of extermination. It has been found that joining a partisan unit during the Second World War was a means of physical survival for some children, primarily Jewish ones.*

The USSR's policy regarding the participation of minors in the war was contradictory: on the one hand, the presence of children at the front was formally prohibited; on the other, the image of the child soldier was promoted. Children were used as scouts, messengers and saboteurs, but the decision to deploy them was taken directly by the military commander.

It has been established that there was a degree of institutionalisation of military service for boys aged 12–17.

It has been established that, at that time, there were two models of change in a child's identity. In the first, certain elements of an adopted child's identity were legally altered in accordance with Soviet legislation; in the second, the original identity of children deported and 'Germanised' by the Nazi regime was effectively destroyed.

Conclusions. *Based on the results of the study into the issue in question, the following conclusions have been drawn.*

Under military regimes, children were not recognised as independent holders of rights. Thus, Nazi Germany (or, more precisely, the Nazis), in promoting the dominance of a single race, made every effort to Germanise children and turned them into targets for extermination, whilst the Soviet authorities subordinated their protection to military needs, gradually involving them in combat operations. At the same time, no comprehensive mechanism for safeguarding children had been established in the USSR.

Identifying the distinctive features of these models of identity – namely, the legal replacement and the de facto destruction of identity – has made it possible to assess more accurately the various interventions in a child's origins, family ties and cultural affiliation, which differed in their aims, methods and consequences.

Keywords: *children's rights, Nazi occupation, child soldiers, partisan movement, right to identity.*

Вступ. На момент початку Другої світової війни не було прийнято жодного універсального міжнародного договору, в якому комплексно визначалися та закріплювалися б і права дитини, і обов'язки держави забезпечувати їх реалізації. Звісно, чинна на той час Женевська декларація прав дитини (1924) засвідчила універсальність прав дітей, проголосивши ідею особливого піклування про них, надання першочергової допомоги у скрутних обставинах і захисту від експлуатації. Проте у згаданому документі не містилося норми, згідно з якою державі заборонялося б заохочувати дітей до участі в бойових операціях. Так, Н. М. Крестовська зазначає, що, проголосивши пріоритет надання допомоги дітям за надзвичайних обставин, Женевська декларація не створила дієвого механізму запобігання їх вербуванню й залученню до збройних конфліктів. Як наслідок, у роки Другої світової війни діти ставали безпосередніми учасниками воєнних дій (Крестовська, 2018:174-175).

Звісно, недоліки і помилки попередніх років найчастіше вивчаються й враховуються. Не є винятком і питання захисту прав дитини. Документом, згідно з приписами якого не лише визначаються, а й захищаються громадянські, політичні, економічні, соціальні й культурні права всіх осіб віком до 18 років, стала **Конвенція про права дитини (1989).** Саме

в даному акті знайшли відображення й були юридично оформлені заборона вербування дітей для участі у воєнних діях під час збройних конфліктів і право на збереження ідентичності.

Отже, сучасні категорії і найкращі практики з'явилися значно пізніше, а отже, їх використання в даній статті набуває характеру правової ретроспекції, оскільки дозволяє виявити ті факти дитячої незахищеності, які у воєнний період ще не були концептуалізовані належним чином. Висловлене не означає, що приписи Конвенції про права дитини (1989) застосовуватимуться механічно.

Продовжуючи висвітлення питання і на підтвердження думки про те, що помилки і досвід вивчаються й враховуються, зауважимо, що певні аспекти обраної нами для дослідження теми детально розглянуто в історичних дослідженнях. Так, нацистська окупаційна політика та Голокост в Україні були предметом ґрунтовного аналізу В. Лоуер, а встановленню взаємозв'язку радянського партизанського руху і Голокосту присвятив свої роботи К. Слеп'ян. Крім того, у центрі уваги О. Кучеренко була участь радянських дітей у війні. Не оминули фахівці (зокрема, Ф. Екселер) і вивчення таких питань, як повоєнна практика встановлення політичної благонадійності, становище переміщених дітей, трансформація їхньої національної й культурної ідентичності (Т. Захра).

Серед українських дослідників передусім згадаємо Ю. І. Левченка, який розкрив особливості німецької та румунської окупаційної політики на території України. У центрі уваги О. Марченко і В. Шевченко були злочини окупаційного режиму проти дітей-сиріт і дітей з інвалідністю. У своїх роботах науковці наводили факти фізичного знищення, експлуатації дітей, залишення їх без належного захисту. У доробках уже згадуваної нами Н. М. Крестовської розкрито історико-правові аспекти залучення дітей до збройних конфліктів і радянської героїзації дітей-комбатантів. Згадані вчені торкаються окремих аспектів життя й становища дітей під час війни. Вбачається, що такі питання, як фізичне знищення дітей, їх залучення воєнних дій, повоєнні обмеження й втручання у дитячу ідентичність, потребують поглибленого історико-правового осмислення задля формування цілісного уявлення.

Виходячи з наведеного, *мета статті* полягає в проведенні комплексного дослідження становища дітей на території Української РСР у роки Другої світової війни й наданні історико-правової оцінки. Для її досягнення зосередимося на висвітленні трьох взаємопов'язаних блоків, як-от: участь неповнолітніх у партизанському русі й військових формуваннях, знищення дитячого населення нацистським окупаційним режимом, а також юридична заміна й фактичне знищення елементів ідентичності дитини. Такий підхід дасть змогу не лише оцінити пряме насильство щодо дітей, проаналізувати практику їх використання у збройних операціях і правові рішення, наслідком яких була зміна відомостей про походження й сімейні зв'язки дитини, а й бездіяльність держави в деяких випадках.

1. Знищення дитячого населення

Передусім зауважимо, що від бойових дій, військових конфліктів завжди страждає мирне населення, зокрема діти. Під час Другої світової війни твердженням висловленому слугує факт того, що діти (єврейської та ромської національностей) стали першими жертвами німецького й румунського окупаційних режимів. Діти змушені були терпіти всі поневіряння й зазнавати утиску через національну приналежність, тобто на них чекала страшна доля їх батьків. Особливо вразливими були єврейські діти, діти-сироти й діти з інвалідністю, саме представники вказаних категорій зазнавали расової селекції, фізичного й сексуального насильства, насильницького вилучення крові й безпосереднього фізичного знищення, підлягали депортації, їх примушували працювати, позбавляли продовольства і медичного догляду. У ці роки (йдеться про 1939–1945 рр.) у дитячих будинках, гетто, в'язницях і таборах відбувалися масові вбивства дітей. Отже, для значної частини дитячого населення окупація означала не лише руйнування звичного середовища життя, а й безпосередню загрозу фізичного знищення (Левченко, 2017: 167–189; Марченко, Шевченко, 2025: 77–83).

Як відомо, однією з найтрагічніших подій в історії людства вважається геноцид єврейського населення, проте реакція на звірства стосовно євреїв на території держави, у тому числі Української РСР, є жахливою. Як стверджує К. Слеп'ян (Slepyan, 2000: 1–2), уже наприкінці 1941 року радянські чиновники й партизани розуміли, що нацисти поставили за мету знищити євреїв. Однак, попри обізнаність, влада аж до вересня 1942 р. не вживала спеціальних заходів щодо запобігання цьому й порятунку єврейського населення. Більш того, вчені переконані, що бездіяльність радянської влади у 1941–1942 рр. опосередковано сприяла геноциду. Крім того, дослідники О. Марченко і В. Шевченко, які ґрунтовно вивчали становище вихованців дитячих установ на окупованій території, покладають на радянську владу частину відповідальності за загибель дітей-сиріт, яких під час відступу не було своєчасно евакуйовано. Як констатують згадані науковці, діти фактично залишилися без державного захисту, під безпосередньою загрозою (Марченко, Шевченко, 2025: 82–83). Наведене з позицій людяності, загальновизнаних норм видається не просто дивним і незрозумілим, а жахливим.

2. Участь дітей у партизанському русі

Однак уже з кінця осені 1942 року реакція радянської держави на окупаційний режим поступово набувала централізованого характеру. У цей час партизани вже діяли не самостійно, а великими координованими формуваннями і спільно зі стратегічними наступальними операціями Червоної армії. Більш того, вони перебували в підпорядкуванні центрального командування, завдяки чому було

ISSN: 2307-8049 (Print)
ISSN: 2663-2799 (Online)

досягнуто забезпечення їх зброєю й засобами зв'язку. За таких умов приєднання деяких дітей, насамперед єврейських, до партизанів було єдиною можливістю уникнути неминучої смерті, але такий крок не був результатом їх вільного вибору чи політичної мобілізації.

До того ж приєднання дітей до лав партизан не було складовою офіційної політики радянської влади, хоча й використовувалося як важіль пропагандистського впливу. Наприклад, навіть на окупованих територіях діти натрапляли на листівки, в яких їх закликали допомагати партизанам усіма доступними способами. Крім того, з'являлися плакати із запитанням, що саме вони зробили для Батьківщини. Усе наведене зайвий раз підтверджує, що держава не тільки, так би мовити, підживлювала властиве дітям захоплення героїзмом воїнів, формуючи в них романтизоване сприйняття бойових дій, а й давала їм (певною мірою) суперечливі сигнали: з одного боку, закликаючи допомагати військовим у тилу, а з другого – активно пропагуючи образ дитини, яка боронить Батьківщину. Виходячи з наведеного, можемо констатувати, що радянська офіційна пропаганда тим чи іншим чином культивувала серед молоді войовничість. Підтвердження висловленому знаходимо на плакатах тих часів, де немовлята і малолітні діти були зображені плачучими (для сприйняття їх як жертв), тоді як підлітки, навпаки, зі зброєю в руках. Більш того, дитяча література й преса активно закликали свою аудиторію набувати військових навичок на випадок, коли Червоній армії знадобиться допомога, поширювали розповіді й фотографії підлітків, які вже брали участь у боротьбі (класичний приклад такої пропаганди – повість А. Гайдара «Військова таємниця» із включеним до неї оповіданням про хороброго Мальчиша-Кібальчиша). Усе це свідчить про те, що допомога дітей цінувалася й активно використовувалася державою шляхом офіційного пропагування й надання рекомендацій партизанським керівникам. Натомість ставлення до дітей-добровольців на фронті було неоднозначного. Так, радянських дітей в тилу ворога наполегливо спонукали брати участь у воєнних діях, хоча на практиці до нерегулярних формувань їх приймали, як і раніше, залежало від особистого рішення командирів партизанських загонів. Таким чином, можемо стверджувати, що перебування дітей на фронті формально заборонялося, а на практиці їхня присутність у діючій армії з самого початку війни стала поширеним, хоч і стихійним явищем, яке держава не могла контролювати, фактично передавши вирішення проблеми неповнолітніх військовим командирам. Якщо командири могли знайти дітям якесь заняття, держава зазвичай не втручалася, тобто заплющувала очі на їхню присутність на полі бою, але не схвалювала спроби підлітків самовільно піти на війну (попри те, що пропагувався образ дитини, яка б'ється).

Зупинимося на ролі дітей в партизанських групах. Як свідчать джерела, у багатьох випадках вони (діти) були важливою частиною, надаючи як пряму, так і непряму допомогу у розвідці, забезпеченні зв'язку, проведенні партизанської агітації, виготовленні саморобної зброї, добуванні продовольства й догляді за тваринами. Зокрема, у розташованих близько до лінії фронту районах діти збирали зброю й пляшки для запальних сумішей, виявляли поранених червоноармійців, вчиняли диверсії, передавали розвідувальну інформацію регулярним і воєнізованим підрозділам, затримували ворожих агентів. Дітей часто використовували як розвідників і зв'язкових. Цікавий приклад у своїй книзі наводить О. Кучеренко: Федько Клюєв чотири рази перетинав лінію фронту, доставляючи партизанські розвідувальні повідомлення 40-ї армії (Kucherenko, 2011: 223). У даному випадку стають у нагоді такі якості, як здатність молодших дітей залишатися непомітними, а старших – гарне знання місцевості, природна допитливість і пам'ять, що з погляду керівників радянського партизанського руху дуже підходить для вказаної діяльності. З огляду на це місцевим командирам рекомендувалося використовувати підлітків для диверсій та розвідки. Прикладом слугує історія одного з підлітків – вихованця армії Толі Запорожця, якого перекинули повітрям у його рідний район під Кіровоградом разом із групою військовослужбовців Червоної армії, які мали організувати там партизанський рух. Хлопчик був надто легким для стрибка з парашутом, тому його вагу вирішили збільшити за допомогою рюкзака, наповненого ручними гранатами без запалів. Після двогодинного прискореного навчання «партизанському мистецтву» Толя виконував функції розвідника й зв'язкового з місцевим населенням (Kucherenko, 2011: 223). Той факт, що таких вихованців використовували для виконання допоміжних завдань, пояснюється гострою нестачею особового складу. Однак багато хто згодом переходив на бойові позиції, особливо коли їхні підрозділи опинялися під загрозою оточення. Підлітки були практично у всіх родах військ, більшість із них була "прийнята" піхотними, авіаційними й моторизованими підрозділами.

Продовжуючи розгляд питання, зауважимо, що від такого стихійного приєднання до партизанського руху і перебування в регулярній армії треба відрізняти нормативну й організаційну участь дітей у воєнних діях. Згідно з низкою указів, виданих у середині 1942 р., хлопцям віком від 12 до 17 років дозволялося вступати до спеціальних підготовчих шкіл і курсів, створених під патронажем військово-морських складів і навчальних загонів у Ленінграді й Архангельську, на Соловецькому архіпелазі, Далекому Сході, а пізніше в Одесі, а також проходити навчання безпосередньо на військових кораблях і вантажних суднах. Накази передбачали, що набір мав здійснюватися «виключно на добровільних засадах» і «за згодою батьків», а командири кораблів і політичні чиновники несли відповідальність за благополуччя

й підготовку майбутніх військово-морських спеціалістів. Крім виконання своїх звичайних обов'язків, хлопчиків нерідко використовували і на бойових посадах, особливо на невеликих судах, деякі з яких були майже повністю укомплектовані юнгами (Kucherenko, 2011: 229–230). З усіх радянських неповнолітніх комбатантів, які брали участь у військових діях на Східному фронті, лише випускники військово-морських шкіл і навчальних загонів могли вважатися професійними військовослужбовцями. Вони не лише проходили підготовку, а й складали присягу нарівні з дорослими моряками, виконували конкретні обов'язки й були незамінними членами екіпажів.

Таким чином, із вищенаведеного стає зрозуміло, що у роки Другої світової війни радянська держава не зробила майже нічого для реального захисту прав дитини. Навпаки, діти активно використовувалися для партизанського опору, у наступальних операціях і тилу задля надання всілякої допомоги. Виходячи з цього, певній мірі можемо стверджувати, що існувала експлуатація дитини шляхом залучення до партизанського руху. Більш того, діти, які опинилися на окупованій території, після закінчення війни повинні були цей факт вказувати в анкетах, які потрібно було заповнити перед вступом до університету або початком нової роботи, тобто надання інформації про місцезнаходження особи під час війни, зокрема, про перебування на окупованій території, було обов'язковим. Ті, хто відповідав ствердно, змушені були побоюватися того, що їх позбавлять освітніх чи професійних можливостей, навіть якщо вони були лише дітьми під час війни. Як наголошує Ф. Екзелер, питання в анкеті звучало наступним чином: «Чи проживали ви на території, тимчасово окупованій німцями під час Великої Вітчизняної війни (де, коли та яка була ваша робота в той час)?» (Exeler, 2016: 628). Відповідь на це питання впливала на подальшу долю анкетованого. Так, у червні 1946 року Н. П. Долженко з Миколаївської області на південному сході України написав листа до Верховної Ради. Коли німці окупували його рідний край, він був підлітком, а в 1944 році його призвали до лав Червоної Армії. Після війни командири відмовили йому у вступі до військового училища, оскільки він жив в окупації (Exeler, 2016: 628). Ця загальна підозра до радянських громадян, які залишилися на окупованій території, звичайно, глибоко суперечила офіційному наративу про війну як загальнонародну. Звісно, із роками це втратило певну інтенсивність, проте зберігалося все ж таки протягом десятиліть після війни.

Як стверджує Н. М. Крестовська, у повоєнному Радянському Союзі тему синів полку, юних партизан і підпільників, піонерів-героїв було зроблено частиною патріотичного виховання дітей та молоді, а залучення дітей до воєнних дій було не тільки апологізовано, а й глорифіковано (Крестовська, 2018: 175). Зауважимо, що останнє здійснювалася через тиражування літератури про піонерів-героїв, меморизацію подвигів дітей у боротьбі проти окупантів (пам'ятники, меморіальні дошки, присвоєння імен школам, будинкам піонерів і школярів, дитячим літнім таборам, піонерським загонам тощо).

Після перемоги у Другій світовій війні радянська держава більше опікувалася питаннями відновленням країни й перевіркою політичної благонадійності населення, а діти-ветерани фактично опинилися сам на сам, без будь-якої програми реабілітації. Більш того, діти-репатріанти й діти-ветерани вважалися окремою категорією дітей, з якими ніхто не хотів мати нічого спільного. Більш того, вбачається, що мало місце наступне: діти не визнавалися окремою категорією жертв, хоча фактично вони були жертвами війни та окупації, беззахисними. Отже, беззаперечними є факт масового порушення прав дитини і відсутність розуміння необхідності захисту дитинства. Колишніх дітей-солдатів значно пізніше офіційно визнають учасниками бойових дій.

3. Право на ідентичність

Іншим аспектом, що потребує висвітлення, є збереження ідентичності дитини. Звісно, у роки Другої світової війни концепції права на ідентичність у сучасному розумінні ще не існувало. Вона з'явиться пізніше, а саме у ст. 8 Конвенції прав дитини 1989 р. Сучасне її розуміння охоплює, зокрема, збереження імені, громадянства й сімейних зв'язків. Застосування такого підходу до аналізу становища дітей у роки війни дозволяє виявити ще один аспект їхньої незахищеності. Жахіття війни, а саме загибель батьків, роз'єднання сімей, евакуація, примусове переміщення, втрата документів, усиновлення й неможливість встановити походження, могли призводити не лише до втрати дитиною батьківського піклування, а й до часткової або повної втрати відомостей про власне походження й сімейні зв'язки. У контексті цього доречно згадати зміни до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану Української РСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про внесення змін та доповнень до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану УРСР" від 24.09.1943), прийняті на основі указу Президії Верховної Ради СРСР «Про всиновлення» 1943 р. Згідно з цими документами усиновлюваному на прохання усиновлювача могли бути присвоєні його прізвище й по батькові. Більш того, усиновлювачі на їх прохання могли бути записані в актових книгах про народження як батьки усиновленого. Проте, якщо усиновлювалася дитини, яка досягла десятирічного віку, то присвоєння їй прізвища й по батькові усиновлювача, а також запис усиновлювачів як батьків без її згоди не допускалося. Ці зміни, з нашої точки зору, поєднували дві суперечливі риси. З одного боку, зміна запису про батьків усиновлюваного в поєднанні з можливістю присвоєння дитині прізвища та по батькові усиновлювача полегшувало інтеграцію в нову

сім'ю й набуття сімейно-правового статусу, що є особливо цінним, якщо згадати, у контексті чого все це відбувалося – війна, масове сирітство й безпритульність. З іншого – у даному випадку можна сміливо вести мову про юридичну заміну ідентичності дитини, йдеться про юридичну заміну, а не знищення ідентичності. Такий висновок зроблено саме тому, що подальший порядок ведення актів цивільного стану у СРСР свідчить, що первинний актовий запис про народження зберігався в системі органів РАГС, а при складанні нового запису між ними фіксувався відповідний зв'язок, а у разі скасування усиновлення передбачалося відновлення раніше внесених відомостей про батьків дитини.

Продовжуючи розглядати право на ідентичність, доречно згадати ще й про депортацію дітей нацистами й знищення будь-якої інформації щодо їх походження. Як відомо, нацистські чиновники систематично змінювали імена й знищували записи про дітей, призначених для германізації. Багато молодших дітей взагалі не пам'ятали своїх рідних мов чи сімей, з яких вони походять. Як зазначає Т. Захра, у 1947 році Джин Хеншоу описала польських і югославських дітей у Дитячому центрі в Пріні, які «відреклися від своєї країни, мови та культури та рішуче стверджували, що вони німці» (Zahra, 2009: 78). Із наведеного випливає, що довгострокове переміщення дитини й зміна її соціального оточення могли призводити не просто до формальної зміни документів, а й до фактичної трансформації ідентичності. Депортація з подальшим знищенням документів та даних про походження, а також германізація дітей – це не просто фізичне їх відокремленням від сім'ї та держави походження, а фактичне знищення їх первинної ідентичності. У даному випадку можемо стверджувати, що має місце саме знищення ідентичності, оскільки зміна імені, мовного й культурного середовища, знищення документів істотно ускладнювали, а іноді й унеможливлювали подальше встановлення походження дітей і відновлення сімейних зв'язків.

Таким чином, право на ідентичність, яке юридично ще не було оформлено ані на міжнародному рівні, ані на національному, порушувалося як всередині країни власною державою, так і окупаційним режимом. Проте порушення мали різний характер. У першому випадку, попри те, що ідентичність дитини все ж таки порушувалася, мова йде про юридичну заміну ідентичності і порушення зв'язків із державою походження, що, звісно, й не мало трагічних наслідків для самої дитини, навіть більше, набувало певних позитивних рис при інтеграції дитини в нову сім'ю. У другому випадку простежується цинічне знищення ідентичності дітей, яке для них самих не мало ніяких позитивних аспектів.

Висновки. За результатами вивчення положень нормативних актів, думок науковців можемо зробити наступні висновки.

1. Упродовж усієї Другої світової війни дитина була вразливою категорією цивільного населення й жертвою нацистського терору. За таких умов тому єдиним шансом на фізичне виживання для неї залишався вступ до лав партизанського руху.

2. Попри декларування дбайливого ставлення до дитини, радянське керівництво не вжило жодного заходу із захисту дітей єврейської й ромської дитячого національностей від геноциду. Більш того, влада СРСР замість того, щоб увіковічити пам'ять жертв у післявоєнний час, замовчувала сам факт.

3. Радянське керівництво не розробило спеціального ефективного механізму захисту дітей, навпаки, воно, попри офіційну позицію незалучення дітей до регулярного війська, використовувало їх у воєнних операціях, як розвідників тощо, використовуючи пропаганду і закликаючи до виконання обов'язку – зробити власний внесок у перемогу. Так, у тилу діти допомагали добувати продовольство, збирали інформацію, вчиняли диверсії, а також брали активну участь у партизанському русі. Спираючись на наведене, маємо констатувати, що держава не лише не втручалася у процес використання дітей військовими командирами, навпаки, певним чином спонукала до цього (йдеться про створення під час Другої світової війни суворівських і нахімовських військових училищ для дітей).

4. Завдяки героїзації засобами радянської пропаганди образів «синів полку», юних партизанів, підпільників і піонерів-героїв, формуванню уявлення про участь неповнолітніх у воєнних діях як суспільно схвалювану форму патріотичної поведінки, відбувалася індоктринація дітей. Радянська держава також інституціоналізувала службу дітей у військово-морських школах юнг. Таким чином, фактично велася підготовка дітей до участі у збройному конфлікті.

5. Під час Другої світової війни мало місце таке явище, як експлуатація дитячої праці, передусім учнів ремісничих і залізничних училищ, шкіл фабрично-заводського навчання.

6. У роки війни також порушувалося право дитини на збереження своєї ідентичності. Зокрема, радянське сімейне законодавство не передбачало належного механізму розшуку біологічних батьків усиновленої дитини й відновлення її сімейних зв'язків, що могло призводити до втрати відомостей про походження дитини.

7. Радянська політика полягала не стільки в захисті дітей від війни, скільки в їх поступовому включенні у воєнні зусилля держави.

Декларація про використання штучного інтелекту. Авторка заявляє про використання генеративного ШІ у процесі дослідження й підготовки рукопису. Відповідно до таксономії GAIDeT (2025), наведені нижче завдання були делеговані інструментам генеративного ШІ за повного людського нагляду: пошук і систематизація літератури.

Використаний інструмент генеративного ШІ: ChatGPT 5.6 Sol. Повну відповідальність за фінальний рукопис несе авторка. Інструменти генеративного ШІ не зазначаються як автори та не несуть відповідальності за кінцеві результати.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

Фінансування. Це дослідження було підтримано грантом Британської академії LTRSF25/100105.

Подяки. Автор висловлює вдячність за конструктивні відгуки, надані під час процесу рецензування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крестовська Н. М. Дитина і зброя: історико-правові аспекти. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2018. Вип. 1. С. 170–180. URL : https://doi.org/10.31866/2616-745x.1.2018.141997

2. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.

3. Марченко О., Шевченко В. Злочини над дітьми-сиротами та дітьми з інвалідністю у період нацистської окупації України 1941–1944 рр. *Історія & Археологія*. 2025. Вип. 2. С. 75–86. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-9

4. Slepyan K. The Soviet Partisan Movement and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*. 2000. Vol. 14. № 1. P. 1–27.

5. Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford : Oxford University Press, 2011. 256 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199585557.001.0001

6. Exeler F. The Ambivalent State: Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union. *Slavic Review*. 2016. Vol. 75, No. 3. P. 606–629.

7. Про внесення змін та доповнень до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану УРСР. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 24.09.1943. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1944. № 5.

8. Zahra T. "A Human Treasure": Europe's Displaced Children between Nationalism and Internationalism. *Past & Present*. 2009. № 203. Pp. 45-86.

REFERENCES:

1. Krestovska, N. M. (2018). Dytyna i zbroia: istoryko-pravovi aspekty [Child and weapons: Historical and legal aspects]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International Relations: Theory and Practical Aspects*, (1), 170–180. https://doi.org/10.31866/2616-745X.1.2018.141997

2. Levchenko, Yu. I. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. [Features of the implementation of the occupation authorities' policy in the administrative-territorial units of Ukraine, 1941–1944].* Kyiv, Ukraine: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova.

3. Marchenko, O., & Shevchenko, V. (2025). Zlochyny nad ditmy-syrotamy ta ditmy z invalidnistiu u period natsystskoi okupatsii Ukrainy 1941–1944 rr. [Crimes against orphaned children and children with disabilities during the Nazi occupation of Ukraine, 1941–1944]. *Istoriia & Arkheolohiia – History & Archaeology*, (2), 75–86. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-9

4. Slepyan, K. (2000). The Soviet partisan movement and the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies, 14*(1), 1–27.

5. Kucherenko, O. (2011). *Little soldiers: How Soviet children went to war, 1941–1945*. Oxford, UK: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199585557.001.0001

6. Exeler, F. (2016). The ambivalent state: Determining guilt in the post-World War II Soviet Union. *Slavic Review, 75*(3), 606–629.

7. Pro vnesennia zmin ta dopovnen do Kodeksu zakoniv pro rodynu, opiku, podruzhzhia i pro akty hromadianskoho stanu URSR: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSR vid 24 veresnia 1943 r. [On amendments and additions to the Code of Laws on Family, Guardianship, Marriage and Civil Status Acts of the Ukrainian SSR: Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR of 24 September 1943]. (1944). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR – Bulletin of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR*, (5).

8. Zahra, T. (2009). "A human treasure": Europe's displaced children between nationalism and internationalism. Past & Present, 203(1), 45–86.

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 09.11.2026